

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն) .

Դրանք են՝ հայեր, վրացիներ և թուրք-թաթարներ: Ինչ վերաբերում է մնացած փոքրիկ ազգերին, նրանց մասին էլ պատշաճ տեղը խօսուած է:

Այս աշխատութիւնը քաժանուած է երեք մասի, և որս մէջ շօշափուած են հետեւեալ խնդիրները.

I Անդրկովկասի հողային պայմանները մինչև Ռուսական տիրապետութիւնը.

1. Հին Հայաստանի հողային պայմանները.

2. Վրաստանի հողային պայմանները.

3. Անդրկովկասի հողային պայմանները պարսից և տաճկաց տիրապետութեան ժամանակ.

4. Անդրկովկասի լեռնականների հողային պայմանները.

II Անդրկովկասի հողային պայմանները Ռուսական տիրապետութեան տակ.

1. Անդրկովկասի հողային պայմանների կարգաւորումը Ռուսական տիրապետութիւնից յետոյ.

2. Հողատիրական կարգերն Անդրկովկասում.

3. Համայնական հողատիրութիւնն Անդրկովկասում և նրա քննութիւնը.

4. Հողավաճառում. ժառանգութիւն և կապալն Անգլո-կովկասում.

5. Փոխադարձ օգնութիւնն Անդրկովկասի գիւղացիութեան մէջ.

III Անդրկովկասի գիւղացիութեան տնտեսական դրութիւնը.

1. Գիւղացիների գլխաւոր պարապմունքները.

2. Գիւղատնտեսութիւն.

3. Գիւղացիների կողմնակի պարապմունքները.

4. Վերջաբան.

Ինչ վերաբերում է աղբիւրներին, զրանք դժբաղդաբար շատ պահասաւոր են, իսկ եղածներից շատերն էլ կամ դժուար ձեռք բերելի են կամ էլ ցրուած են զանազան թերթերում, ամսագրերում: Ընդհանրապէս աղբիւրները շատ պահասաւոր են, և նրանց վրայ, ի հարկէ, չի կարելի ամբողջովին հիմնուել և վերջնական եզրակացութիւններ հանել: Այս իսկ պատճառով իմ աշխատութիւնը շատ հեռու է մի լրիւ, քաղմա-

կողմանի ուսումնասիրութիւն լինելուց և կրում է պատմա-
անտեսական փորձի բնոյթ: Եւ յուսով եմ, որ ապագայում
ինձ կըյաջողուի այստեղ շօշափած խնդիրներն հետզհետէ աւելի
հիմնաւոր կերպով մշակել ու մի լրիւ դործ տալ:

Աղբիւրներն իրենց տեղը յիշուած են, իսկ աշխատու-
թեանս վերջին կըտրուի դրանց լիակատար ցանկը:

I

Անգրիկովկասի հողային պայմանները Ռուսական տիրապե-
տութիւնից առաջ.

1. Հին Հայաստանի հողային պայմանները.

Անգրիկովկասում կուլտուրայէս և անտեսայէս առաջ-
նակարդ տեղ են բռնում հայերը: Հայերը ծագմամբ պատկա-
նում են արեւական ցեղին և Անգրիկովկասի ամենահին բնակիչ-
ներից են: Հայ ազգը շատ հին է. նրա ծագումը մինչև այժմ
էլ խորին մթութեան մէջ է: Այս տեսակ մի հին ազգի ոսցիա-
ւական կարգերի, կեանքի ուսումնասիրութիւնն, անշուշտ,
մեծ ծառայութիւն կարող էր մատուցանել կուլտուրական և
անտեսական պատմութեան: Դժբաղդաբար հայոց պատմու-
թիւնը դեռ կանոնաւոր չի ուսումնասիրուած, շատ կարեւոր
խնդիրներ դեռ մութ, անորոշ վիճակի մէջ են:

Մեզ այստեղ զբաղեցնող խնդիրը նոյնպէս չի ուսումնա-
սիրուած և պատած է մթութեան թանձր քողով: Թէ Հայաս-
տանում հողային ինչ պայմաններ են տիրել, պետութիւնն
ինչպիսի հողային քաղաքականութեան է հետևել և էլ ուրիշ
նման խնդիրներ մինչև օրս չեն վճռուած: Դրա համար հա-
կաւոր նիւթերը պակասում են և եղած հաւ ու կտոր յիշա-
տակութիւնների վրայ հիմնուած դժուար է վերջնական եզրա-
կացութիւններ հանել: Աչքի առաջ ունենալով այս, ես այս-
տեղ չպէտք է մանրամասն և լրիւ կերպով տամ Հայաստանի
հողային-պայմանների և պետութեան հողային քաղաքականու-
թեան ճիշտ պատկերը, այլ հիմնուած եղած յայտնի հաւ ու
կտոր տեղեկութիւնների վրայ, պիտի փորձեմ մօտաւորապէս
որոշել հին Հայաստանի հողային պայմանների, կարգերի ընդ-
հանուր գծերը: Հայ ազգի մասին այն ընդհանուր կարծիքն է
տարածուած, որ նա շատ դեմոկրատ-նահապետական ազգ է և
հին հայկական պետութիւնը հիմնուած էր նահապետական-դե-
մոկրատիական սկզբունքների վրայ: Այս կարծիքին են հայ և
օտար ուսումնականներից շատերը: Թէ որքան այդ ճիշտ է, դրա

համար պէտք է մեր առաջ պատկերացնենք հին Հայաստանի քաղաքական հիւրարկիւնը:

Հայաստանը, շնորհիւ իր բնական կազմութեան և աշխարհագրական դիրքի, երբէք քաղաքական մի միութիւն չի կազմել: Հայաստանի լեռները, գետերը երկիրը բաժանում են բազմաթիւ հովիտների, որոնցից իւրաքանչիւրն իր ուրոյն կեանքն ունէր և խանդարում էր երկրի քաղաքական միութեան ամբողջութեանը: Միւս կողմից էլ արտաքին հանդամանքներն՝ անընդհատ արշաւանքները, պատերազմները, հարեան զօրեղ ազգերի քաղաքականութիւնը թոյլ չէին տալիս կենտրոնական իշխանութեան ուժեղանալու: Եւ շնորհիւ այս ներքին և արտաքին պատճառների, Հայաստանը բաժանուած էր բազմաթիւ մեծ ու փոքր տոհմերի, իշխանութիւնների մէջ. Հայաստանում թէպէտ գոյութիւն ունէր միապետական իշխանութիւն, բայց և այնպէս երկրի շատ մասերը համարեա թէ անկախ էին. կենտրոնական իշխանութեան կապը նրանց հետ շատ թոյլ էր: Թաղաւորական իշխանութեանը երբէք չյաջողուեց տիրել բովանդակ Հայաստանին. նրա անկումից յետոյ էլ, երկրի որոշ մասերը երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց անկախութիւնն, ինքնուրոյնութիւնը:

Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և Հայաստանում սկզբում տիրում էր տոհմային կազմը, տոհմապետութիւն: Հայաստանը բաժանուած էր բազմաթիւ տոհմերի մէջ, որոնք իրարից անկախ էին: Տոհմապետութիւնը Հայաստանում առանձնապէս աւելի էր զարգացած և երկար կեանք ունեցաւ, շնորհիւ վերեջիշուած պայմանների: Թէ տոհմապետութեան շրջանում սոցիալական-քաղաքական ինչպիսի կարգեր էին տիրում, այդ մասին շատ քիչ բան գիտենք: Քսենոֆոնտից տեղեկանում ենք, որ իր ճանապարհորդութեան ժամանակ (401 թ. Ք. ա.) Հայաստանում ժողովուրդը բնակւում էր դիւղերում. գիւղի գլխաւորը, կառավարիչը կոչւում էր կօմարիս, այսինքն տոհմապետ: Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և հայոց մէջ, տոհմապետութիւնը սկզբում նահապետական բնոյթ ունէր: Տոհմապետը տոհմի հետ արեւնակցական կապ ունէր: Թէև նրա իրաւունքները մեծ մասամբ բացարձակ էին, բայց նա կառավարում էր հայրաւար: Տոհմի մէջ տիրում էր համայնակեցութիւն. ամենքը համարւում էին մի ընտանիքի զաւակներ: Այս դրութիւնը աւելի է մօտաւորապէս մինչև III-րդ դարու վերջերքը: (Ք. ա.): Արտաշիատի և Չարիազրէսի ժամանակ տոհմապետութիւնն արդէն որոշ չափով փոխել է իր բնոյթը. տոհմին պատկանողները բոլորը այլ ևս անխտիր մի ընտանիքի անդամ չեն համար-

ւում, այլ առաջ է եկել որոշ դասակարգութիւն: Այս աւելե-
ղարդացած դանում ենք Տիգրան Մեծի ժամանակ. Կոմարխ-
ներն այլ ևս տոհմապետներ չեն, այլ իրենց իշխանութիւնը
տարածելով հարեան ցեղերի-տոհմերի վրայ, տոհմապետութիւ-
նից անցել են իշխանութեան. նրանք այլ ևս կոմարխներ չեն
կոչւում, այլ «սարաաէգներ» և նրանց թիւը Տիգրան Մեծի
օրօք հասնում էր մօտ 120-ի ¹⁾:

Արշակունեաց հարստութիւնը հաստատուելով Հայաս-
տանում, սարաաէգների իրաւունքները ճանաչեց: Նրանք այ-
նուհետեւ սկսեցին կոչուել նախարարներ: Թէ ինչ է նախա-
րար խօսքի իմաստը մինչև օրս դեռ վերջնականապէս չի պար-
զած ²⁾: Նախարարները, ինչպէս հայ պատմագիրները վկայում
և նոր հետազոտութիւններն էլ հաստատում են, իրենց ծա-
գումն առնում են մեծ մասամբ տոհմապետներից (սարա-
աէգներից): Բայց կային և այնպիսիները, որոնց թագաւորն էր
նշանակում: Ըստ Կ. Կոստանեանի տոհմապետներից սերւող
նախարարները կոչւում էին աւագ, իսկ թագաւորից նշանա-
կուածները՝ կրտսեր նախարարներ: Այս կարծիքը բաւական վի-
ճելի է. աւագ և կրտսեր որոշումները գուցէ սկզբում այդ
նշանակութիւնը ունեցած չինեն, բայց յետագայում աւելի
շուտ ցոյց են տալիս նախարարութիւնների ունեցած դիրքը,
ուժը պետութեան մէջ:

Արշակունեաց թագաւորութիւնն արեւելեան բացարձակ
միապետութիւն էր: Թագաւորը «երկրի բնիկ տէրն» էր, նրա
կամքն օրէնք էր, նա իր հպատակների կեանքի, մահու, ստաց-
ուածքի տէրն էր ³⁾. Բայց այս ամենը միայն սկզբունքով էր.
իսկ փաստօրէն Արշակունի թագաւորները շատ թոյլ էին: Դրան
մեծ չափով նպաստում էին, ինչպէս քիչ վերև յիշուեց, հա-
րեան զօրաւոր տէրութիւնները և նախարարական հաստատու-

1) Н. Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиниана. 1908 г. стр.

2) Պրօֆ. Ն. Մարրը նախարար խօսքի ծագումը համարում է պարսկական և ըստ նրա՝ նշանակում է «գաւառի գլխաւոր»։ Տես. И. Джаваховъ. Государственный строй древней Грузии и древней Армении. 1903 г. стр. 129.

3) Н. Адонцъ а. а. О. стр. 211—497. В. Chalatzanz, Der Ursprung der armenischen Fürstentümer In der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd. 17. стр. 60—69.

4) Կ. Կոստանեան. Հիւսուածք. գիրք III Կր. 29.

5) Գարագաշեան. Քննական պատմութիւն Հայոց, մասն Բ. Կր. 2—6.
Ղ. Ինճիճեան. Հնախօսութիւն Հայաստանեաց. Հատոր Բ. 07—95.

Թիւներէ նախարարութիւնը սկզբից մինչև վերջ թշնամորար էր արամադրուած գէպի թագաւորութիւնը. շարունակ խանգարում, արգելք էր հանգիստանում զօրեղ կենդրոնական իշխանութեան առաջանալուն: Պետութիւնն Արշակունեաց ժամանակ թէ և համարուած էր ամբողջացած, բայց իրօր բաժանուած էր բազմաթիւ մանրիկ իշխանութիւնների, որոնք կենտրոնականից այնքան էլ մեծ հախումն չունէին: Թէ որքան թոյլ էր թագաւորութիւնը և որքան անկախ էին նախարարներն, այդ պարզ երևում է նախարարների բանեցրած և թագաւորութիւնից ճանաչուած մի շարք իրաւունքներից:

Ըստ մեր պատմագիրների հաղորդած տեղեկութիւնների նախարարները հետեւեալ իրաւունքներն ունէին (Արշակունեաց ժամանակ ¹):

1. Իշխել իրենց ձեռքի տակ գտնուող երկրների վրայ: Նրանք տէր էին «սշխարհի», «նահանգի», «երկրի» և այլն:

2. Իրենց իշխանութեան տակ գտնուող ժողովրդի դատերը տեսնել. Թագաւորները նրանց դատական գործի մէջ չէին խառնուում.

3. Հպատակ ժողովրդից հարկեր, տուրքեր տանել:

4. Սեփական զօրք պահել:

Թագաւորի վերաբերմամբ նախարարները հետեւեալ պարտականութիւններն ունէին.

1. Թագաւորին զօրք տալ պատերազմի ժամանակ:

2. Թագաւորին հարկ տալ: Այս վերջինը բոլոր նախարարների համար պարտաւորեցուցիչ էր, և շտալը համարուած էր ապստամբութիւն:

Նախարարների համարեա թէ մեծ մասը կենտրոնական իշխանութեան, թագաւորութեան գործերի մէջ մասնակցութիւն չունէին. բայց կային և այնպիսիները, որոնք օրոշ համապետական պաշտօններ էին վարում. օրինակ՝ սպարապետութեան, թագադրութեան և այլն:

Նախարարներին թուի մասին կան բաւական հաւաստիական տեղեկութիւններ: Փաւստոս Բիւզանդը նախարարների թիւը համարում է 900, իսկ Ստեփաննոս Օրբելեանը 400: Ըստ Ադոնցի ուսումնասիրութեան, այդ թուերը չափազանցեցրած են. նախարարների թիւը պէտք է եղած լինի ամենաշատը 120:

Նախարարական իշխանութիւնը ժառանգական էր. ժառանգում էր տոհմի աւագը, իսկ թագաւորը պէտք է հառտա-

4. Գարագաշեան. Քննական պատմութիւն Հայոց. մասն Բ. եր. 2—6.
 7. Ինճիքեան հնախօսութիւն Հայաստանեաց. հատոր Բ. եր. 87—95.

տէր: Նա, որի ձեռքում գտնուում էր տոհմի նախարարութիւնը, կոչւում էր տանուտէր կամ նահապետ, իսկ տոհմին պատկանող մնացած անդամները կոչւում էին սեպուհներ: Երկրի կառավարութիւնն ամբողջովին գտնուում էր տանուտէրի ձեռքում: Սեպուհները կառավարութեան (նախարարական) չէին մասնակցում և տոհմի կալուածներն էլ բաժանուած չէին: Միայն Արշակունեաց անկումից յետոյ, սովորութիւն է գառնում կալուածքները բաժանել սեպուհների մէջ, որով և սեպուհները ժողովրդի վրայ որոշ իշխանութիւն են ձեռք բերում:

Արշակունեաց թագաւորներից ամանք (Տիրան Բ. Արշակ Բ. Պապ) խորը զգալով նախարարական հաստատութեան վնասակարութիւնը, տեսնելով՝ որ նախարարները շարունակ խանդարիչ են հանդիսանում համապետական ծրագիրների իրագործմանը, մեծ ջանքերով նպաստում են թագաւորութեան թուլութեան՝ փորձել են նախարարների իրաւունքները կրճատել և նոյն իսկ շատ նախարարական տներ ոչնչացրել, բնաջինջ են արել: Բայց նրանց ընդհանուր առմամբ չյաջողուեց խորտակել նախարարների ուժը. վերջիններս մնացին տէր իրանց իշխանութիւնների:

Նախարարների ունեցած իրաւունքներից և պարտաւորութիւններից երևում է, որ Հայաստանում Արշակունեաց ժամանակ տիրում էր աւատական կարգ (Ֆեոդալիզմ): Նախարարներն, ըստ երևոյթին, նոյն են՝ ինչ որ եւրոպական սենեօրները: Եւրոպական սենեօրները, ինչպէս յայտնի է, իրենց կալուածքները ձեռք էին բերել կամ նուաճմամբ, ժառանգութեամբ, գնելով և կամ էլ թագաւորից որպէս աւատ էին ստացել: Թագաւորից ստացած հողերը կոչւում էին Ֆեօդ, Աեն, (Geod, Lehn) իսկ մնացածներն Ալլօդ (Allod): Հայաստանում էլ նախարարներն իրենց կալուածքները ձեռք էին բերել նուաճմամբ, ժառանգաբար, գնելով և կամ էլ թագաւորից ստացել էին որպէս պարգև միայն ժառանգութեամբ ձեռք բերուածներն աւելի շատ էին: Ժառանգութեամբ ձեռք բերուած կալուածքները կոչւում էին «հայրենիք» փողով գնածը՝ «քտակագին», իսկ թագաւորից ստացածը՝ «պարգևականք»:

Սենեօրների և նախարարների իրաւունքների մէջ թէև որոշ տարբերութիւններ կան, բայց ընդհանուր գծերով նման են: Այստեղ ամենից հետաքրքիրն այն խնդիրն է, թէ արդեօք նախարարները ժողովրդի վրայ նոյն իրաւունքներն ունէին, ինչ որ սենեօրները: